

**Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана
Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик**

Дипломна робота
магістра

з теми: **“Особливості сформованості комунікативних навичок
у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку”**

Виконала студентка 2 курсу групи KorL1-M19z
спеціальності: 016 Спеціальна освіта.
Логопедія. Спеціальна психологія
Банарюк-Вавдійчик Олесі Борисівна

Керівник:

Гаврилов О.В., кандидат психологічних наук,
доцент

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КОМУНІКАТИВНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	8
1.1. порушення інтелектуального розвитку як психолого-педагогічна і соціальна проблема	8
1.2. Особливості комунікації дітей дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку	19
1.3. Характеристика арт-педагогіки та її терапевтична і підтримуюча спрямованість	26
Висновки до першого розділу	32
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОМУНІКАЦІЇ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	35
2.1. Дослідження рівня комунікації дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку	35
2.2. Обґрунтування та розробка експериментальної програми розвитку комунікації дошкільників з порушеннями інтелекту засобами арт-терапії	50
3.3. Результати використання експериментальної програми розвитку комунікації дошкільників з порушеннями інтелекту засобами арт-терапії	69
Висновки до другого розділу	75
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку суспільства людство все більше уваги приділяє дошкільному періоду життя людини, становленню її особистості, особливостям соціалізації, збереженню і формуванню психічно і фізично здорового покоління. Законом України “Про освіту” визначено, що основною метою освіти є всебічний розвиток дитини як особистості, розвинення її талантів, розумових здібностей, збагачення інтелектуального, культурного потенціалу народу. Важливу роль на шляху досягнення цієї мети відведено початковій ланці освіти, бо саме в дошкільний період у дітей формуються основи наукового світорозуміння, визначаються способи навчальної діяльності, дитина вчиться жити серед людей.

Починаючи з народження та інтенсивно протікаючи в період дошкільного дитинства, процес формування людини характеризується діалектичною єдністю об’єктивного і суб’єктивного, спадкового і соціального, матеріального і духовного, цілеспрямованого і стихійного, позитивного і негативного. Серед основних чинників цього процесу можна виділити вплив природного середовища та соціального оточення, суб’єктів суспільного та сімейного виховання, самовиховання, предметно-практичну діяльність, становлення і розвиток мовлення та, в його контексті, спілкування. Проблема розвитку мовлення дошкільників на сучасному етапі становлення освіти постає досить гостро і вимагає оптимізувати мовленнєву роботу та розв’язати визначені завдання за новою редакцією Базового компонента дошкільної освіти, в якому акцент зроблено не на розв’язанні окремих завдань мовленнєвого розвитку дітей, а на цілісному підході до формування мовно-мовленнєвої компетенції як одного з ключових критеріїв і водночас вагомій умови становлення й розвитку мовленнєвої особистості дошкільника.

Розвиток мовлення дошкільників на сьогоднішній день посідає чільне місце у доробках сучасних науковців. І це є не випадковим, так як на сьогодні в нашій країні відмічається різке зниження мовленнєвого розвитку сьогоднішніх дошкільників. Тому перед науковцями та педагогами-практиками постала

серйозна проблема і доводиться констатувати той факт, що 85% дітей 5 років володіють мовленням на рівні 3-річних (А. Богуш). Звідси також гостро постає, як психолого-педагогічна проблема, питання труднощів комунікативного спілкування дошкільників. Причини такого регресу потребують глибокого наукового вивчення.

Порушення мовлення у дітей з інтелектуальними відхиленням є досить поширеним явищем, яке спостерігається у 40-60% дітей даної популяції і характеризується складністю патогенезу і симптоматики (М. Зеєман). Порушення мовленнєвої діяльності у дітей з інтелектуальними порушеннями характеризуються складністю патогенезу та симптоматики (В. Синьов, 2007, 2010), оскільки можуть бути зумовлені як загальним психічним недорозвитком, так і іншими чинниками: зниженням слуху, порушеннями будови артикуляційного апарату та/або мовленнєвої моторики тощо. При цьому порушення мовленнєвої діяльності цієї категорії дошкільників мають системний характер. Їм притаманний недорозвиток мовлення як цілісної функціональної системи, наявні порушення всіх його компонентів: фонетико-фонематичного, лексико-семантичного, логіко-граматичного, характерні порушення як імпресивного, так і експресивного, як усного, так і писемного мовлення.

В цієї категорії дітей несформовані всі операції мовленнєвої діяльності: має місце слабкість мотивації, зниження потреби в мовленнєвому спілкуванні, грубо порушене програмування мовленнєвої діяльності, створення внутрішньої програми мовленнєвих дій, реалізація мовленнєвої програми та контроль за мовленням, порівняння отриманого результату з попереднім задумом, його відповідність мотиву й меті мовленнєвої діяльності (І. Алієва, Г. Блеч, О. Боряк, Н. Гаврилова, Н. Демченко, С. Конопляста, Є. Кузьмінська, С. Миронова, В. Петрова, В. Синьов, Є. Соботович, В. Тищенко та ін.).

При інтелектуальних порушеннях порушені операції та рівні породження мовленнєвого висловлювання (смисловий, мовленнєвий, сенсомоторний), найбільш недорозвиненими є високоорганізовані, складні рівні (смисловий, мовленнєвий), які вимагають високого рівня сформованості розумових операцій

мислення (Р. Лалаєва, М. Матвєєва, В. Синьов, Є. Соботович, В. Тищенко, О. Хохліна та ін.).

У той же час тенденції розвитку дітей з порушеннями інтелекту ті ж, що і у однолітків з типовим розвитком. Багато що в їхньому розвитку – відставання в оволодінні предметними діями, розвиток мовлення і пізнавальних процесів – значною мірою носить вторинний характер. При правильній організації життя дітей з порушеннями інтелекту, що вимагає можливо більш раннього включення спеціального навчання і виховання, багато відхилень розвитку можуть бути виправлені і попереджені. Тому **тема** нашого дослідження – “Особливості сформованості комунікативних навичок у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку”.

З урахуванням теми **мета** нашої роботи – теоретично обґрунтувати та розробити експериментальну програму використання арт-терапевтичних технік як педагогічних умов комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з порушеннями інтелекту дошкільного віку.

Об’єкт дослідження: комунікативно-мовленнєвий розвиток дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку.

Предмет магістерської роботи: арт-терапевтичні техніки як педагогічні умови комунікативно-мовленнєвого розвитку дошкільників з порушеннями інтелекту.

Завдання дослідження:

1. Вивчити стан дослідження інтелектуальних порушень як психолого-педагогічної та соціальної проблеми; охарактеризувати розвиток мовлення дітей з порушеннями інтелекту дошкільного віку.

2. Провести дослідження комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку та визначити рівні його сформованості.

3. Обґрунтувати та розробити експериментальну програму комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку з використанням арт-терапевтичних педагогічних технік.

4. Перевірити ефективність запропонованої експериментальної програми щодо формування комунікативно-мовленнєвого розвитку дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз основних понять та їх синтез, систематизація та узагальнення матеріалу стосовно обраної теми; обґрунтування теоретичних засад та методів організації формувального експерименту; емпіричні: діагностичні вправи, спостереження, бесіда, анкетування; методи математичної статистики для кількісного та якісного аналізу даних.

Теоретичне значення дослідження полягало в тому, що було розроблено, обґрунтовано та адаптовано до використання під час роботи з дітьми з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку експериментальну програму використання арт-терапевтичних технік для підтримки та розвитку у них навичок комунікативно-мовленнєвого спілкування. Визначено групи дітей за рівнем сформованості у них навичок комунікації.

Практичне значення дипломної роботи. Автором було обґрунтовано, розроблено та адаптовано до можливостей дітей з інтелектуальними порушеннями експериментальну програму використання занять з елементами арт-терапії (музикотерапії та образотворчого мистецтва), яка може використовуватись як педагогами закладів дошкільної освіти, так і логопедами та іншими спеціалістами у процесі корекції та розвитку у них мовлення. Визначено рівень комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з порушеннями інтелекту дошкільного віку і проведене його порівняння зі сформованістю мовлення у дітей з типовим розвитком дошкільного віку.

Дослідження проводилось **на базі**: закладу дошкільної освіти №8 м. Кам'янець-Подільський, Хмельницької області. У ньому приймало участь 6 дітей віком 5-6 років з порушеннями інтелектуального розвитку.

Апробація роботи. Дипломне дослідження було апробоване на II Студентському форумі (з міжнародною участю) 2-3 квітня 2020 року і конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вийшла з друку стаття: *Особливості розвитку*

комунікації дошкільників з порушеннями інтелекту засобами арт-терапії // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія / за ред. Н.С. Гаврилової. – Вип. 11 / Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2020. С.5-11.

Структура роботи. Дипломне дослідження складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел, який нараховує 124 позиції.

Висновки

1. Розвиток мовлення дітей дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку характеризується недостатнім словниковим запасом, небажанням користуватись словами з пасивного словника, невмінням використовувати наявні мовленнєві знання і вміння у відповідних ситуаціях, значними порушеннями звуковимови та іншими відхиленнями структури мовлення, які призводять до труднощів під час вимови і до частого нерозуміння висловлювань таких дітей оточуючими, недостатності мотивів для спілкування, значною недорозвитку комунікативно-пізнавальних здібностей, що виступають основою адаптації індивіда до соціального середовища.

Мистецтво як важливий фактор духовного розвитку особистості здійснює значний психотерапевтичний вплив на емоційну сферу дитини, виконуючи при цьому комунікативну, регуляторну та катарсичну функції. Участь дитини з особливими освітніми потребами в художній діяльності з однолітками та дорослими розширює її соціальний досвід, вчить адекватній взаємодії, забезпечує корекцію порушень комунікативної сфери.

Зроблений нами аналіз сучасних досліджень використання арт-терапевтичних методик у роботі з дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку дозволяє зазначити, що вони є сучасними технологіями корекційно-виховної роботи. Вони виходять за межі традиційного освітнього та корекційного процесу, гармонійно поєднуючи психолого-педагогічний, корекційно-розвивальний, медичний і соціальний аспекти. Арт-терапію доцільно застосовувати в комплексі реабілітації дітей з особливими освітніми потребами, і в першу чергу з дошкільниками з порушеннями інтелектуального розвитку. Використання цього напрямку дозволяє здійснювати більш ефективний вплив на формування емоційної сфери, спонукає до подальшого розвитку компенсаторних властивостей збережених функціональних систем, покращує соціальну адаптацію дітей. Це дає можливість здійснення одночасного корекційного впливу як на первинні, так і вторинні та третинні відхилення.

2. З метою відстеження рівня сформованості комунікативно-мовленнєвого розвитку та правил поведінки розроблені напрямки проведення дослідження. Особливістю дослідження комунікативно-мовленнєвого розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку є не лише вивчення елементарних, мовленнєвих (лінгвістичних) одиниць мови: фонем, складів, морфем, а й оволодіння ними здатністю користуватися мовленням як засобом взаємодії у спілкуванні з оточуючими людьми.

3. За даними проведеного дослідження можна охарактеризувати дітей експериментальної групи.

66,6% дітей мають низький рівень комунікативно-мовленнєвого розвитку. Вони невпевнені, скуті у спілкуванні. Під час взаємодії з партнерами їм не вдається вийти за межі звичної ситуації. Такі дошкільники “занурюються” у ситуацію, залежні від неї, Соціальні мотиви взаємодії – особистісні, ділові, пізнавальні – ще не стали механізмом регуляції власної поведінки. Активність дитини найчастіше залежить від зовнішніх стимулів. Її когнітивно-лінгвістичні досягнення характерні тим, що вона уміє правильно вибирати предмети і матеріали для самостійної діяльності, враховуючи їхні якості та властивості. Водночас така дитина діє стереотипно, надзвичайно “прив’язана” до функціонального призначення предметів і їхнього використання, має стійкі реакції зі сформованістю стереотипів на способи виконання завдань. При здійсненні творчих художньо-мовленнєвих завдань часто відповідають “Я не знаю”, “Я не вмію”.

33,4% дошкільників з порушеннями інтелекту характеризуються дуже низьким рівнем комунікативно-мовленнєвого розвитку. Мовленнєвому розвитку дітей цієї групи притаманне те, що всіма когнітивно-лінгвістичними компонентами вони вчасно не оволоділи, спілкування з дорослим та однолітками – невільне, скуте. Вони погано розуміють причинно-наслідкові зв’язки при загальній оцінці ситуації, часто припускаються помилок у виборі предметів і матеріалів для самостійної діяльності через недостатнє усвідомлення їх якостей та властивостей. Невпевненість і незнання себе доповнюються відсутністю знань

про інших, що обмежує активність таких дітей під час спілкування та зводить на нівець готовність звернутися за допомогою до оточуючих. Така дитина за негативного домінування в мовленнєвому спілкуванні часто нападає на інших, змушує, наказує, звинувачує, а коли її підпорядковують собі – потерпає, переживає, підкоряється, поступається. За наполегливого стимулювання з боку дорослого до виконання творчих художньо-мовленнєвих завдань дошкільники цієї групи проявляють емоційно негативні реакції. Відсутність інтересу до емоційно-образних форм мовлення (казок, віршів, неусвідомлення і нерозуміння метафор тощо) гальмує розвиток у таких дітей гнучкості мислення, розуміння окремого, одинично залежно від контексту.

4. Однією з форм організації дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку під час корекції мовлення з використанням арт-терапії є музико-терапевтичне та образотворче заняття, головними завданнями якого є: розвиток слухової і зорової уваги та слухового і зорового контролю; розвиток фонетико-фонематичної сторони мовлення (фонематичні процеси, артикуляційна гімнастика, звуковимова); розвиток просодики (відчуття ритму, темпу, сили звучання, модульованості та інтонаційного забарвлення голосу, тембру); корекція та розвиток мовленнєвого дихання; збагачення та уточнення лексичного запасу, граматичної будови мовлення (назви музичних інструментів, жанрів, кольорів, технік тощо); розвиток зв'язного мовлення; формування комунікативних вмінь; корекція психоемоційних станів та поведінки; зняття м'язової напруги, релаксація; розвиток пізнавальної активності, сенсорної сфери, вищих психічних функцій; гармонійний розвиток особистості (морально-естетичні почуття, розвиток естетичних здібностей, самореалізація, використання компенсаторних можливостей).

Отже, використання арт-терапії у роботі з дітьми дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку у різних її видах і формах як багатофункціонального засобу корекції мовленнєвих та інших порушень є надзвичайно важливим для забезпечення нормалізації їх життєдіяльності. В освітньо-виховному процесі закладу, де активно відбувається розвиток і

навчання дітей з інтелектуальними порушеннями, вона має зайняти належне місце. Адже впровадження нестандартних, творчих, немедичних засобів впливу на активізацію внутрішніх ресурсів організму дитини з інтелектуальними порушеннями створює більше шансів для її комунікативно-мовленнєвого розвитку і соціалізації.

5. Результати експериментального навчання розкривають якісні зміни у кількісному вираженні рівнів сформованості комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями дошкільного віку. Це дає підстави говорити про ефективність експериментальної методики, застосованої з елементами арт-терапії.

Дітей, які мають середній рівень сформованості комунікативної компетенції збільшилося на 16,7%, кількість дітей із низьким рівнем збільшилось на 16,7% і при цьому покращився їхній якісний показник, дошкільників із дуже низьким рівнем не залишилось, хоч спочатку їх було 33,4%.

Мовленнєву поведінку та прояви комунікативної активності дітей, що мають середній рівень комунікативно-мовленнєвого розвитку, можна описати в оцінках загальної непевності, скутості спілкування. У них спостерігається ситуативність проявів особистісних, ділових і пізнавальних мотивів спілкування з дорослими та однолітками, що не стало стійким, стабільним механізмом, який спонукає до особистої ініціативи при вступі в мовленнєву взаємодію. Характеризуються відсутністю активності під час комунікації, недостатністю знань ввічливих форм контактів. У взаємодії з партнерами їм не вдається вийти за межі звичайної ситуації. Вони демонструють “занурення” у ситуацію, залежність від неї. Соціальні мотиви взаємодії (особистісні, ділові, пізнавальні), ще не стали механізмом регуляції власної поведінки. Активність дітей найчастіше залежить від зовнішніх стимулів. Якість мовленнєвих показників недостатня, трапляються помилки під час звуковимови і граматичні помилки. Характеризуються одноманітністю лексики, граматичних і звукових утворень, що використовуються для встановлення взаєморозуміння у процесі мовленнєвого спілкування. Монологічне і діалогічне мовлення достатньо не

сформоване. Також у них недостатньо розвинуті контрольні-оцінювальні дії. Діти стежать за своїм мовленням лише після нагадування дорослого, за допомогою підказки помічають помилки в мовленні товаришів.

Діти з низьким рівнем комунікативно-мовленнєвого розвитку уникають контакту та важко встановлюють дружні стосунки з однолітками та дорослими. Спілкування таких дітей обмежене, характеризується скутістю. Невпевненість і незнання себе доповнюються відсутністю знань “про інших”, що обмежує їхню активність у спілкуванні й готовність звернутися по допомогу до оточуючих. Не вміють конструктивно розв’язувати конфлікти з однолітками та дорослими. Не вміють стримуватися, контролювати свою поведінку. Така дитина при негативному домінуванні в мовленнєвому спілкуванні часто нападає на інших, змушує, наказує, обвинувачує, а у випадку підпорядкування – терпить, переживає, підкоряється, поступається. Виявляють незадовільну мовленнєву активність, у мовленні багато помилок. Відсутні контрольні-оцінювальні дії.

Але в цілому необхідно зазначити, що актуальний рівень пізнавальних творчих характеристик мовленнєвого розвитку дитини (вироблення 1-3-х суджень про подальший розвиток ситуації), за використання порівневого підходу у дітей з порушеннями інтелекту дошкільного віку провідним залишився пасивно-репродуктивний рівень засвоєння мовлення, і лише в однієї дитини ми можемо вказати на просто межу пасивно-репродуктивного і репродуктивного рівня.

Таким чином, результати формувального етапу дослідження показали, що розроблена нами експериментальна система занять по формуванню комунікативних навичок у дітей з порушеннями інтелекту дошкільного віку є ефективною, про що свідчить збільшення відсотку дошкільників з низьким рівнем комунікативних навичок, появою дошкільників з середнім рівнем і відсутністю дітей з дуже низькими рівнем сформованості навичок комунікації.

Список використаних джерел

1. Алексеенко Е.В. Особенности логопедической работы по развитию речи глубоко умственно отсталых детей // Дефектология. 1989. №6. С.28-32.
2. Алексина Л.И. К динамике речевого развития умственно отсталых учащихся с нарушениями речи // Дефектология. 1977. № 4. С.27-34.
3. Алієва І.А. Профілактика та корекція фонетико-фонематичного недорозвинення мовлення в учнів допоміжної школи // Таврійський вісник освіти. 2015. № 3 (51). С.137-145.
4. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. М.: Наука, 1978. 399 с.
5. Арт-педагогика и арт-терапия в специальном образовании. М.: Академия, 2001. 248 с.
6. Баль Н.Н. Характеристика нарушений речи при интеллектуальной недостаточности и направлений коррекционной работы. Мн.: БГПУ, 2009. 104 с.
7. Бастун Н. «Педагогіка тренувань» як засіб соціалізації осіб з інтелектуальною недостатністю // Соціальна психологія. №6. 2013. С. 45.
8. Баряева Л.Б., Гаврилушкина О.П., Зарин А.В., Соколова Н.Д. Программа воспитания и обучения дошкольников с интеллектуальной недостаточностью. СПб.: СОЮЗ, 2001. 401 с.
9. Безклиньська О. Музикотерапія під час роботи з дітьми з особливими потребами / О. Безклиньська, Т. Миронова // Позашкілля. 2014. №12. С. 61-64.
10. Белова-Давид Р.А. Клинические особенности детей дошкольного возраста с недоразвитием речи. Нарушение речи у дошкольников. М.: Просвещение, 1972. С.32-82.
11. Блеч Г.О. Комплекс програмно-методичного забезпечення «Зміст корекційно-спрямованого навчання і виховання розумово відсталих дітей у спеціальних дошкільних закладах». К., 2012. 96 с.
12. Блеч Г.О. Система корекційно-розвивального навчання з розвитку мовлення дошкільників з розумовою відсталістю // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2015. Вип. 8. С.18-26.

13. Блеч Г., Бобренко І., Висоцька А., Гладненко І., Макарчук Н., Міненко А., Трикоз С., Чеботарьова О. Дидактичні та методичні засади спеціальної освіти розумово відсталих дошкільників. К.: Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2014. 337 с.
14. Богуш А.М. Мовленнєвий портрет п'ятирічної дитини // Дошкільне виховання. 2013. №7. С. 6-10.
15. Богуш А. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. Монографія. 2-е видання. К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. 374 с.
16. Боряк О.В. Психолінгвістичний підхід вивчення мовленнєвої діяльності розумово відсталих дітей. Логопедія. 2015. № 7. С.22-27.
17. Боряк О.В. Специфіка формування семіотичної підсистеми мови при дизонтогенезі розвитку (розумовій відсталості). Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2015. Вип. V. В 2-х т., том I. С.36-47.
18. Боряк О.В. Характеристика структури мовленнєвого дефекту у дітей з вадами інтелектуального розвитку // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. 2013. №24. С.34-38.
19. Брунер Дж. Онтогенез речевих актів. Психолінгвістика. М., 1984. 246 с.
20. Винарская Е.Н. Раннее речевое развитие ребенка и проблемы дефектологии. М.: Просвещение. 1987. 160 с.
21. Висковата Т.П. Задержка психического развития у детей, обусловленная влиянием малых доз природных и антропогенных факторов: монографія. Одеса: ЮУПУ, 1996. 264 с.
22. Выготский Л.С. Мышление и речь: Психологические исследования. М.: Лабиринт, 1996. 327 с.
23. Выготский Л.С. Основы дефектологии. СПб.: Лань, 2003. 654 с.
24. Гаврилов О.В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 308 с.
25. Гаврилов О. В. Особливості гри глибоко розумово відсталих дітей і її вплив на формування у них соціальної поведінки // Психолого-педагогічні

умови підвищення результативності учіння школярів з психічними вадами / Під ред. В.І. Бондаря, І.Д. Бега. К.: Інститут дефектології АПН України, 1995.

26. Гаврилов О.В. Психолого-педагогічна характеристика легкої, помірної, тяжкої та глибокої розумової відсталості // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2010. №8. С.124-136.

27. Гаврилова Н.С. Класифікація порушень артикуляційної моторики. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2016. №7. С.24-32.

28. Гаврилова Н.С. Особливості засвоєння математичних знань молодшими школярами з порушеннями мовленнєвого розвитку: дис... канд. психол. наук: 19.00.08 / Інститут спеціальної педагогіки АПН України. К., 2004.

29. Гаврилова Н.С. Порушення фонетичного боку мовлення у дітей: монографія. Кам'янець-Подільський: Друк-Сервіс, 2011. 200 с.

30. Гаврилова Н.С. Структура недорозвитку пізнавальної діяльності у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі. Вип. 5. 2004. С.197-201.

31. Гаврилушкина О.П. Развитие речи умственно отсталых дошкольников. М.: Просвещение, 1993. 224 с.

32. Галецька Ю. Ігрові технології як форма роботи з дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2018. № 10. С. 23-29.

33. Горонина, Т. П. Коррекционно-педагогическая работа по формированию речемыслительной деятельности детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи при дизартрии / Т.П. Горонина // Спец. адукацыя. 2019. №2 (127). С. 3-13.

34. Демченко Н.Ю. Особенности формирования связной монологической речи у детей дошкольного возраста с интеллектуальным недоразвитием // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2011. № 18. С.54-59.

35. Дмітрієва І.В. Корекційні функції естетичного виховання та механізми їх реалізації в старших класах допоміжної школи. Дис... доктора пед наук – 13.00.03 корекційна педагогіка. К., 2009.
36. Егорова А.В. Наглядные способы семантизации в коррекционно-логопедической работе по актуализации словаря детей с интеллектуальной недостаточностью. Образовательные технологии в коррекционном процессе. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2013. С. 179-183.
37. Жинкин Н. И. Интеллект, язык и речь // Нарушение речи у дошкольников / Сост. Р. А. Бэлова-Давид. М.: Просвещение, 1972.
38. Жинкин Н.И. Механизмы речи. М.: Изд-о АПН, 2001. 370 с.
39. Запорожец А.В. Избранные психологические труды. Том 1. Психологическое развитие ребенка. М.: Педагогика, 1986. 320 с.
40. Зеeman М. Практическая и умственная деятельность детей. М.: Педагогика, 1978. 210 с.
41. Исаев Д.Н. Умственная отсталость у детей и подростков. СПб.: Речь, 2003. 391 с.
42. Каше Г.А. Подготовка к школе детей с недостатками речи. М.: Просвещение, 1973. 148 с.
43. Квітка Н.О. Вокалотерапія як засіб корекції мовлення дітей з органічними ураженнями ЦНС // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2010. Вип.1. С. 132-138.
44. Квітка Н.О. Заняття з музикотерапії для дітей дошкільного віку зі складними порушеннями психофізичного розвитку // Дефектологія. 2012. №4. С. 11-14.
45. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання. К.: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с.
46. Конопляста С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія. К.: Знання, 2010. 239 с.
47. Корнев А.Н. Основы логопатологии детского возраста: клинические и психологические аспекты. СПб.: Речь, 2006. 380 с.

48. Котломанітова Г.О. Дитячий фольклор у соціально-реабілітаційній роботі з дітьми з особливими потребами // Імідж сучасного педагога. 2014. №7. С. 41-45.
49. Кузнецова Г.В. Некоторые особенности речевого развития умственно отсталых детей дошкольного возраста // Дефектология. 1976. №3. С.78-82.
50. Кузьмінська Є.О. Особливості формування звукової структури слова у розумово відсталих дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку // Актуальні проблеми корекційної освіти (педагогічні науки). 2015. №5. С.173-184.
51. Лалаева Р.И. Методика психолінгвістического исследования нарушений устной речи у детей. М., 2004.
52. Лалаева Р.И. Особенности проявлений взаимосвязи интеллекта и языковой способности в речевом развитии детей при нормальном и нарушенном онтогенезе // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2008. № 3.
53. Лалаева Р.И. Реализация онтогенетического подхода при определении взаимосвязи интеллекта и языковой способности в речевом развитии детей при нормальном и нарушенном онтогенезе // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2013. №1. Том 3. С. 61-69.
54. Левина Р.Е. Характеристика общего недоразвития речи. Основы теории и практики логопедии. 1968. С.67-85.
55. Ленів З.П. Погляди вітчизняних та зарубіжних педагогів та психологів на використання мистецтва як засобу розвитку та корекції дітей з особливими потребами // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Випуск 7. 2007. С. 106-109.
56. Леонтьев А.А. Язык. Речь. Речевая деятельность. М., 2010. С. 14-16.
57. Липакова В.И. Нарушения речи и их коррекция у детей с умеренной умственной отсталостью. СПб.: Из-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2003. 252 с.

58. Липакова В.И. О структуре речевого дефекта у детей с умеренной умственной отсталостью. Образовательные технологии в коррекционном процессе. 2013. С.98-101.

59. Липакова В.И. Специфика речевых расстройств у детей в синдроме умеренной умственной отсталости // Актуальные проблемы специального образования. 2014. С.66-69.

60. Логвінова І.П. Навички невербальної соціальної взаємодії у дошкільників з розладами спектру аутизму // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2011. №18. С. 136-140.

61. Логопедія / за ред. М.К. Шеремет. К.: Слово, 2015. 376 с.

62. Лубовский В.И. Развитие словесной регуляции действий у детей (в норме и патологии). М.: Педагогика, 1978. 224 с.

63. Лурия А.Р., Юдович Ф.Я. Речь и развитие психических процессов у ребенка. М.: АПН РСФС. 1956. 95 с.

64. Малашевська І.А. Психокоригуючий принцип музичного навчання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку з використанням музикотерапії // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. №2. С. 248-256.

65. Мартиненко І.В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.08 / К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 502 с.

66. Марченко І.С. Проблема формування зв'язного мовлення у дошкільників із затримкою психічного розвитку. Наукові записки: зб. статей НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2000. Ч. 1. С.198-205.

67. Международная классификация болезней (10-й пересмотр): Классификация психических и поведенческих расстройств. К.: Факт, 1999.

68. Методика логопедичного обстеження розумово відсталих дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Теоретичні та методичні аспекти корекційно-реабілітаційної діяльності: монографія / за ред. Т.М. Дегтяренко, Ю.А. Картавої. Суми: ВВП «Мрія», 2015. С.133-152.

69. Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комисарова Л.Н., Добровольская Т.А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании. М.: Академия, 2001. 248 с.
70. Миронова С.А. Развитие речи дошкольников на логопедических занятиях. М.: Просвещение, 1991. 208 с.
71. Миронова С.П. Використання у корекційній роботі з розумово відсталими дітьми нетрадиційних методів лікувальної педагогіки і психотерапевтичних технологій // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2015. № 5. С.86-97.
72. Мякушко О.І., Міненко А.В. Програма розвитку дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю // Довкілля і розвиток мовлення. Тернопіль: Мандрівець, 2015. 124 с.
73. Омельченко І.М. Психолого-педагогічні основи діагностики і формування комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2015. 185 с.
74. Особливості психолого-педагогічний супроводу дітей з помірною розумовою відсталістю в системі корекційно-розвивального навчання спеціального загальноосвітнього закладу / авт.: О.В. Чеботарьова, Г.О. Блеч, І.В. Гладченко, С.В. Трикоз, А.В. Міненко та ін. К., ІСП НАПН України, 2016. 148 с.
75. Парамонова Л.Г. Нарушения речи у учащихся вспомогательной школы и пути их коррекции. Обучение во вспомогательной школе. М.,1973. 43с.
76. Пахомова Н.Г. Діагностика мовленнєвої готовності дітей старшого дошкільного віку з дизартрією до навчання в школі. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. 107 с.
77. Пахомова Н.Г., Кононова М.М. Спеціальна психологія. Полтава: АСМІ, 2015. 389 с.
78. Певзнер М.С. Динамика развития детей-олигофренов. М.: АПН РСФСР, 1963. 223 с.
79. Петрова В.Г. Практическая и умственная деятельность детей-олигофренов. М.: Просвещение, 1968. 160 с.

80. Петрова В.Г. Развитие речи учащихся вспомогательной школы. М.: Педагогика, 1977. 200 с.
81. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. М., 1994. 33 с.
82. Пинский Б.И. Коррекционно-воспитательное значение труда для психического развития учащихся вспомогательной школы. М.: Педагогика, 1985. 128 с.
83. Пісочна терапія роботі з дошкільниками / Упоряд. Л.А. Шик, Н.І. Дикань, О.М. Гладченко, Ю.М. Черкасова. Х.: Основа, 2010. 127 с.
84. Піроженко Т. Комуникативно-мовленнєвий розвиток дитини: монографія. К.: Нора-принт, 2002. 311с.
85. Пісочна терапія роботі з дошкільниками / Упоряд. Л.А. Шик, Н.І. Дикань, О.М. Гладченко, Ю.М. Черкасова. Х.: Основа, 2010. 127 с.
86. Побережна Г. Педагогічний потенціал музикотерапії // Мистецтво та освіта. №2. 2008. С. 9-12.
87. Про затвердження Типових навчальних планів спеціальних загальноосвітніх закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (початкова школа): Наказ МОН України від 28.01.2014 р. № 80 (зі змінами).
88. Про освіту: Закон України від 2017 р. № 38-39. URL: <https://законодавство.com/ukrajiny-zakony/zakon-ukrajini-pro-osvituvidomostiverhovnoji-2017-51849.html> (дата звернення: 09.08.2020).
89. Програма виховання та навчання розумово відсталих дітей дошкільного віку / за ред. В.Є. Турчинської. К.: ТОВ «ЛДЛ», 2000. 120 с.
90. Програма розвитку дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю. К., 2013. URL: <http://www.balakliyarpmk.edu.kh.ua/Files/downloads/Програма%20розвитку%20дітей%20дошкільного%20віку%20з%20розумовою%20відсталістю.pdf> (дата звернення: 11.03.2020).
91. Программа обучения учащихся с умеренной и тяжелой умственной отсталостью / Л.Б. Баряева, Д.И. Бойков, В.И. Липакова и др. URL:

<http://www.defectolog.by/content/baryaeva-lb-boykov-di-lipakova-vi-idr-programma-obucheniya-uchashchihsya-s-umerennoy-i> (дата звернення: 12.06.2020).

92. Прокопенко О. Музична терапія в корекційній роботі // Дефектолог. 2014. №9. С. 9-12.
93. Рыбакова С.Г. Арттерапия для детей с задержкой психического развития. СПб.: Речь, 2007. 144 с.
94. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника. М.: Просвещение, 1986. 192 с.
95. Рудестам К. Групповая психотерапия. СПб.: Питер, 2000. 384 с.
96. Савицький А.М. Індивідуалізоване навчання дітей з синдромом Дауна в рамках корекційно-педагогічної інноватики // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2015. № 29. С.88-95.
97. Савінова Н.В., Серета І.В., Борулько Д.М. Технології корекційно-виховного процесу. Миколаїв: Іліон, 2018. 172 с.
98. Савченко М.А. Методика виправлення вад вимови фонем у дітей. К.: Освіта, 1992. 176 с.
99. Садова І. Арт-терапія як ефективна технологія соціалізації дітей з особливими освітніми потребами в сучасних умовах // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2017. № 1 (65). С.270-278.
100. Серета І.В., Збишко Є.А., Використання технології арт-терапії в корекційно-виховній роботі. Вип.10. Т.1. 2019. С.63-66.
101. Синев В.Н. Коррекция интеллектуальных нарушений у учащихся вспомогательной школы: автор. дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.03. М., 1988. 44 с.
102. Синьов В.М. Розумова відсталість як педагогічна проблема. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. 118 с.
103. Синьов В.М., Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини. К.: Знання, 2008. 359 с.
104. Соботович Е.Ф. Механизмы речевой деятельности в норме и патологии. Дети с проблемами в развитии. 2004. № 2. С.4-6.

105. Соботович Е.Ф. Речевое надоразвитие у детей и пути его коррекции (Дети с нарушением интеллекта и моторной алалией). М.: Классикс Стиль, 2003. 160 с.
106. Соботович Е.Ф. Структура речевой деятельности и механизмы ее формирования. К.: ИЗМН, 1997. 44 с.
107. Соботович Е.Ф., Тищенко В.В. Програмні вимоги до корекційного навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку з вадами інтелекту: програмно-методичний комплекс. К.: Актуальна освіта, 2004. 144 с.
108. Стадієнко Н. Шляхи інтеграції дітей з особливими потребами у суспільство. К.: Контекст, 2000. 336 с.
109. Театрализованные игры-занятия с детьми с проблемами в интеллектуальном развитии. СПб.: Союз, 2001. 309 с.
110. Тищенко В.В. Особливості засвоєння мови дошкільниками з нормальним та порушеним розумовим розвитком // Теорія та практика сучасної логопедії. №2. 2001. С.24-29.
111. Тищенко В.В. Формування інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності у розумово відсталих дошкільників: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Ін-т спец. педагогіки АПН України. К., 1999. 225 с.
112. Трофіменко Л.І. Шляхи подолання загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку: монографія. К., 2014.
113. Устименко О. Інтегрована робота вчителя-логопеда і музичного керівника / О. Устименко, Г. Малінкіна // Музичний керівник. 2012. № 8. С. 4-8.
114. Хохліна О.П. Корекційно-розвивальна робота в системі загальної освіти // Дефектологія. 2000. № 2. С.11-14.
115. Цветкова Л.С. Методика нейропсихологической диагностики детей. М.: Педагогическое общество России, 2000. 128 с.
116. Цветкова Л.С. Мозг и интеллект: нарушение и восстановление интеллектуальной деятельности. М.: Просвещение, 1995.
117. Цветкова Л.С. Нейропсихологическая реабилитация больных. Речь и интеллектуальная деятельность. М.: Издательство: МПСИ, Модэк. 2004. 424 с.

118. Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі / за ред. Т.О. Піроженко. К.: Видавничий дім «Слово», 2016. 248 с.
119. Чередніченко Н.В., Карпенко О.М. Психолінгвістичний підхід до подолання мовленнєвих порушень у дітей із системними порушеннями мовлення // Науковий часопис. Корекційна педагогіка. 2016. № 31. С.132-140.
120. Шеремет М.К. Мовленнєва діяльність в системі підготовки дитини до школи // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету: Серія соціально-педагогічна. 2008. Випуск VIII. С.476-492.
121. Шеремет М.К. Фізіологічні і психологічні передумови мовленнєвого розвитку дітей у нормі і патології // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2013. №23. С.299-301.
122. Эльконин Д.Б. Психология развития. М.: Академия, 2001. 44 с.
123. Bates, E., Thal, D., & Marchman, V. (1991). Symbols and syntax: a darvinian approach to language development. In N.A. Krasnegor, D.M. Rumbaugh, R.L. Schieffelsbusch, E.M. Studdert-Kennedy (Eds), Biological and behavioral determinants of language development (pp. 29-65). Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
124. Engerton, R. V. The hidden majority of individuals with mental retardation and intellectual disabilities. Baltimore: Books, 2001. P. 3-21.